Leszek Sikorski

Biblijna terminologia pokuty i nawrócenia

Kieleckie Studia Teologiczne 1/1, 245-253

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Ks. Leszek Sikorski - Włoszczowa

Biblijna terminologia pokuty i nawrócenia

Tajemnica nawrócenia i pokuty aktualna jest w każdym czasie. Wkraczając w nowe III tysiąclecie chrześcijaństwa warto uświadamiać sobie często, iż nieustannie jesteśmy wezwani do przemiany swojego życia. Wezwanie to rozbrzmiewa na kartach całego Pisma Świętego. Jakie treści i przesłanie niesie ze sobą terminologia biblijna odsłaniająca tajemnicę pokuty i nawrócenia?

1. Starotestamentalna terminologia nawrócenia

Pismo Święte Starego Testamentu nie posiada specjalnego terminu na określenie pokuty czy też nawrócenia[1]. Nie oznacza to, że idea ta jest w nim nieobecna. Można stwierdzić, że jednym z głównych tematów biblijnych jest wezwanie do nawrócenia i przemiany. Apel ten jest szczególnie wyraźny w nauczaniu proroków. Terminem, który oddaje treść tej rzeczywistości jest czasownik *šûb*[2]. Obok tego słowa występuje – choć w stosunku do tego pierwszego bardzo rzadko – *naḫam*[3].

Jaka jest zasadnicza treść tych wyrażeń? Korzeń *šûb* poświadczony jest w pewnych językach semickich, choć nie występuje w akkadyjskim, fenickim i punickim. W języku aramejskim używa się tego czasownika w podstawowej koniugacji, podobnie w języku hebrajskim. Interesujące jest użycie *šûb* z dopełnieniem bliższym. Dyskutowana jest przede wszystkim etymologia słowa *šᵉbût/šᵉbit* pochodzącego od *šbh* albo od *šûb*. Na korzyść tej ostatniej hipotezy przemawia to, iż w antycznym tekście aramejskim, cytowanym w §1 inskrypcji Sefira III znajdujemy słowa: „lecz teraz bogowie odnowili moją dynastię ojcowską". Wyrażenie to pojawia się w Biblii stosunkowo późno (jeśli traktuje się Am 9, 14 jako tekst późny, z glossą Oz 6, 11). Można go tłumaczyć na różne

---

[1] Por. M. Gołębiewski, *Pokuta w Starym Testamencie*, „Ateneum Kapłańskie", 70 (1977), s. 3; J. Szlaga, *Pokuta, nawrócenie i pojednanie według Pisma św.*, w: *Materiały pomocnicze do wykładów z biblistyki*, t. VI, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz, Lublin 1983, s. 27.

[2] Por. H. Lempa, *Idea nawrócenia w Piśmie świętym*, w: *Rok Święty. Praca zbiorowa*, Wrocław 1974, s. 113–114.

[3] Por. J. Chmiel, *Biblijne podstawy pokuty*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny", 35 (1982), s. 402; J. Szlaga, *Pokuta, nawrócenie...*, dz. cyt., s. 26.

sposoby. Jedni egzegeci (m.in E. Preschen) uważają, że *šᵉbût/šᵉbit* pochodzi od *šbh* i tłumaczą: „skierować do więzienia", „powrócić". Wówczas jednak należałoby inaczej wyjaśnić Hi 42, 10, gdzie takie znaczenie jest nie do przyjęcia. Ci, którzy (m.in. E. K. Dietrich) tłumaczą to wyrażanie jako: „zmienić los", „dokonać zmiany", zakładają, że w czasie po wygnaniu nastąpiło zbliżenie wtórne do podobnego fonetycznie *šᵉbit*. Wyjaśniają oni w ten sposób odniesienie tego terminu do wygnania oraz do odrodzenia, odnowy. Jeszcze inni (m.in. E. Baumann) tłumaczą to słowo jako „odwołać areszt" i wolą dojść tą drogą do idei wyzwolenia z wygnania. Drugie rozwiązanie jest dziś akceptowane prawie przez wszystkich egzegetów, chociaż i tu pojawiają się trudności[4].

W Starym Testamencie *šûb* znajduje zastosowanie jako nieprzechodni czasownik znaczący: „powracać". Rzadko zaś występuje w znaczeniu czasownika przechodniego oznaczającego: „odprowadzać z powrotem", „być odnowionym", „być przyprowadzonym z powrotem"[5]. Tak, jak dla innych czasowników, które wskazują na ruch, wyrażenie to ma w Biblii zróżnicowane zastosowania i warianty[6]. Na podstawie dokładnej analizy fragmentów, w których występuje to słowo, ukazuje się znaczenie centralne i ogólne tego terminu. Jest ono następujące: po poruszeniu się w pewnym określonym kierunku, poruszyć się z kolei w kierunku przeciwnym, co w konsekwencji zakłada i oznacza powrót do punktu wyjścia[7]. Powrót ten, zawarty w znaczeniu podstawowym, wymaga tu podkreślenia, albowiem może on mieć dużą wartość dla określenia znaczenia teologicznego *šûb*, ukazującego powrót do Boga. Staje się to tym istotniejsze, iż na ogólną liczbę ponad 1060 zastosowań tego wyrażenia, tylko w 120 wypadkach ma ono znaczenie teologiczne[8]. Aby więc odsłonić interesującą nas treść religijną, konieczne staje się syntetyczne ukazanie przynajmniej kilku różnych zastosowań tego słowa w nauczaniu prorockim. Dla nich bowiem *šûb* staje się terminem technicznym na określenie drogi powrotu człowieka do Boga, powrotu, który jest punktem wyjścia dla początku ze wszech miar nowego. Obie te perspektywy, powrót i nowy początek, w nauczaniu

---

[4] Por. J. A. Soggin, *šûb ritornare*, w: *Dizionario teologico dell' Antico Testamento*, red. E. Jenni, C. Wesermann, Casale Monteferro 1982, vol. 2, k. 797–801 (dalej DTAT).

[5] Tamże, k. 801.

[6] Szczegółowy opis i zestawienie słowa *šûb* w poszczególnych księgach Starego Testamentu por. tamże, k. 799. Obszerniej przedstawia tę terminologię W. L. Holladay, *The Root šûbh in the Old Testament*, Leiden 1958.

[7] Por. J. A. Soggin, *šûb*..., art. cyt., k. 799.

[8] Por. tamże, k. 799; J. Szlaga, *Pokuta, nawrócenie*..., dz. cyt., s. 26; W. Przyczyna, *Teologia ewangelizacji*, Kraków 1992, s. 56. Wyrażenie *šûb* 27 razy łączy się z Bogiem jako podmiotem (por. Pwt 30, 3; Jr 29, 14; 30, 3.18; 31, 23; 48, 47; Ez 16, 53; 29, 14; Oz 5, 11; Am 9, 14; So 2, 7; 3, 20; Ps 14, 7; 53, 7; 85, 2; 126, 1; Hi 42, 10; Jr 32, 44; 33, 7.11.26; 49, 6.39; Ez 39, 25; Jl 4, 1; Lm 2, 14. Zob. J. A. Soggin, *šûb*..., art. cyt., k. 801.

prorockim integrują się wzajemnie. Ukazany jest nawet konkretny przykład takiego nawrócenia, realizujący się w reformie Jozjasza (por. 2 Krn 34-35). Wraz z Jozjaszem pojawia się jasna wola powrotu do przeszłości. W wezwaniu tym nastaje jednak rzeczywistość absolutnie nowa. Chodzi tu o wierność dawnym normom przymierza, które naród porzucił[9]. U Amosa użycie terminu *šûb* w celu wskazania nawrócenia jest bardzo wyraźne (por. Am 4, 6-11). We wskazanym tekście stwierdzenie, że naród nie chce się nawracać, stało się jakby refrenem[10]. U Ozeasza idea ta nabiera większej mocy i jasności poprzez sformułowania zaczerpnięte z prawa małżeńskiego. Jahwe jest tu opuszczonym oblubieńcem, do którego naród nie chce wracać (por. Oz 11, 1-11; 5, 4). Z tego też powodu naród zostanie osądzony i będzie zmuszony wrócić do niewoli[11]. Wezwania do powrotu bardzo mocno brzmią u Jeremiasza. Nawrócenie wyraża się z jednej strony oddaleniem od grzechu (por. Jr 15, 19), zaś z drugiej zwróceniem ku Bogu[12]. Jasną ideę nawrócenia ujmuje także Izajasz. Nawrócenie ukazuje jako ocalenie i szansę narodu (por. Iz 30, 15). Symboliczne imię jego starszego syna (*Se'âr- Jašûb*), które oznacza „reszta powróci" lub „nawróci się" staje się jego programem (por. Iz 7, 3)[13].

Na tle tych syntetycznych rozważań wyłania się znaczenie teologiczne wyrażenia *šûb*. Zawiera ono – od strony negatywnej – opuszczenie Boga, ale także porzucenie zła, natomiast – od strony pozytywnej – nawrócenie i powrót do Boga. Termin ten jest używany zarówno w kontekście przymierza, jak i w wyrażeniu bezpośredniego powrotu do Boga[14].

---

[9] Por. J. A. Soggin, *šûb...*, art. cyt., k. 802n.

[10] Por. tamże, k. 803; M. Gołębiewski, *Pokuta w...*, art. cyt., s. 10; N. M. Loss, *La prospettiva di penitenza nella Bibbia*, „Ephemerides liturgicae", 89 (1975), s. 2–4.

[11] Por. J. A. Soggin, *šûb...*, art. cyt., k. 803; A. Suski, *Biblijne wprowadzenie do rozważań nad sakramentem pokuty*, w: *Odnowiona liturgia małżeństwa. Pokuta chrześcijańska. Materiały z IX i X kursu homiletyczno-katechetyczno-liturgicznego*, red. W. Wojdecki, Warszawa 1980, s. 118. U Ozeasza tematyka powrotu do Boga jest bardzo mocno zaakcentowana. Świadczy o tym częstotliwość użycia *šûb*. Na 2383 słowa użyte przez niego jest 27 wystąpień *šûb*. Zob. G. Ravasi, *Osea, „Torniamo al Signore"*, ParSpV 22 (1990), s. 9–16.

[12] *Šûb* z partykułą *min* oznacza „odwrócić się od Boga", natomiast termin *ašûbah* oznacza „chętne zwrócenie się ku Bogu". Zob. M. Gołębiewski, *Pokuta w...*, art. cyt., s. 8, 10. U Jeremiasza terminologia powrotu jest bardzo często stosowana – 125 razy. Zob. G. Ravasi, *Osea*, art.. cyt., s. 9. Szerzej o *šûb* u Jeremiasza pisze L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, Poznań 1967, s. 347n.

[13] Por. J. A. Soggin, *šûb...*, art. cyt., k. 803; także: A. Suski, *Biblijne wprowadzenie do rozważań...*, dz. cyt., s. 119.

[14] Por. J. A. Soggin, *šûb...*, art. cyt., k. 802; E. Zenger, *Nawrócenie*, w: *Praktyczny słownik biblijny*, red. A. Grabner-Haider, Warszawa 1994, k. 799n; L. Stachowiak, *Odpuszczenie grzechów w pismach prorockich*, w: *Biblia księga życia ludu Bożego*, red. S. Łach, M. Filipiak, Lublin 1980, s. 67; tenże, *Prorocy – słudzy słowa*, Katowice

Drugi termin dotyczący problematyki pokutnej *naḥam* – „żałować", stosowany jest rzadko. Uczucie żalu wspomniane jest w Wj 13, 17; Sdz 21, 6; Hi 42, 6; Jer 31, 19, gdzie oznacza pokorne odniesienie się człowieka do sprawiedliwego sądu Bożego, tak w doświadczeniu dobra, jak i zła. W odniesieniu do Boga, wyrażenia mówiące o Jego żalu mogą znaczyć, że może On odrzucić ludzi poprzednio wybranych (por. 1 Sm 15, 11.13), ponieważ odwrócili się od Niego przez nieposłuszeństwo, ale z drugiej strony Bóg może objawić wobec człowieka swoją łaskę, miłosierdzie i sąd (por. Sdz 2, 18; 1 Krl 21, 15). Wreszcie, kiedy jest mowa o tym, że Bóg nie doświadcza żalu (por. Jr 4, 28) to oznacza, że nie odmawia swego podstawowego wyboru[15].

Dla pełnego ukazania głębokiej treści terminologii pokutnej Starego Testamentu nasuwa się konieczność odpowiedzi na rodzące się pytanie: Jak oddane zostały te wyrażenia w języku greckim? Autorzy Septuaginty tłumaczą zawsze *šûb* przez ἐπιστρέφω, które oznacza: „zwracać się", „kierować", „nawracać", „zmienić kierunek"[16], natomiast *naḥam* około 35 razy wyrażają przez μεταμέλομαι i pochodne tego słowa[17], dla oznaczenia raczej uczucia żalu z powodu błędu, winy czy grzechu, bądź też wyrzutów sumienia. Są to słowa bardziej zorientowane na przeszłość i nie prowadzą koniecznie człowieka do zwrócenia się ku Bogu[18].

Z powyższej analizy terminologii pokutnej Starego Testamentu wypływają następujące wnioski:

– Przeważające użycie terminu *šûb*, w porównaniu do *naḥam*, wydaje się zrozumiałe, gdy weźmiemy pod uwagę fakt, iż ten ostatni podkreśla tylko jeden z elementów pokuty i nawrócenia, którym jest żal.

1980, s. 233. Warto tu podkreślić, że znaczenia słowa *šûb* wykazują kontrast z biblijnymi terminami oznaczającymi grzech. Zob. A. Jankowski, *Grzech jako historyczna odpowiedź człowieka na odwieczną dobroć Boga*, w: *Drogi zbawienia*, red. B. Przybylski, Poznań 1970, s. 51; W. Bołoz, *Ze współczesnej teologii grzechu*, „Homo Dei", 47 (1978), s. 97; A. Dróżdż, *Sakrament pojednania z Bogiem i Kościołem. Teologia moralna szczegółowa*, Tarnów 1994, s. 17n; A. Dylus, A. Zuberbier, J. Janicki, *Pokuta*, w: *Słownik teologiczny*, red. A. Zuberbier, Katowice 1985–1989, t. II, s. 111.

[15] Por. F. Laubach, μεταμέλομαι, w: *Dizionario dei concetti biblici del Nuovo Testamento*, red. L. Coenen, E. Beyreuther, H. Bietenhard, Bologna 1980² [dalej DBNT], s. 371.

[16] Por. tenże, ἐπιστρέφω, tamże, s. 369; M. Gołębiewski, *Pokuta w...*, art. cyt., s. 3; J. Kudasiewicz, *Grzech – pojednanie – pokuta w Piśmie świętym*, w: *Ewangelizacja i nawrócenie. Program duszpasterski na rok 1995/96*, Katowice 1995, s. 47.

[17] F. Laubach, μεταμέλομαι, w: *Dizionario...*, dz. cyt., s. 371; J. Goetzmann, μετάνοια, DBNT, s. 372.

[18] Por. F. Laubach, μεταμέλομαι, w: *Dizionario...*, dz. cyt., s. 368; J. Goetzmann, μετάνοια, art. cyt., s. 372n. Ponieważ ta terminologia przeszła później do Nowego Testamentu głębszą analizę przeprowadzimy w punkcie 2. W Starym Testamencie to słownictwo ma bowiem znaczenie drugorzędne.

– Użycie dwóch terminów (a u proroków tylko jednego – *šûb*) nie oznacza ubóstwa terminologii pokutnej. Podkreśla to jedynie prawdę, że treść tego wyrażenia biblijnego oddaje w sobie złożony proces, składający się z wielu etapów, zarówno z żalu, jak i nawrócenia, pokuty i pojednania z Bogiem, których nie da się oddzielić od siebie[19].

– Występowanie w Biblii form czasownikowych *šûb*, gdyż tylko raz spotykamy rzeczownik *šûbah* – „nawrócenie" u Iz 30, 15, oznacza, że nawrócenie nie jest jednorazowym aktem lecz rzeczywistością dynamiczną, nigdy nie zakończonym procesem czy wydarzeniem[20].

2. Nowotestamentalna terminologia nawrócenia

Nowy Testament podejmuje ideę nawrócenia i pokuty zapoczątkowaną przez proroków. Zachowując istotną treść ich przesłania, wyrażającą się w przemianie relacji Boga do człowieka i człowieka do Boga, wezwanie to rozwija i ubogaca[21]. Dowodem tego staje się terminologia pokuty i nawrócenia Nowego Testamentu. Spotykamy tu trzy rodziny słów na oznaczenie różnych aspektów tego procesu: ἐπιστρέφω, μετανοέω, μεταμέλομαι[22]. Rodzą się tu pytania, które w analizowanym przez nas zagadnieniu są bardzo ważne. Jaką treść kryją w sobie te wyrażenia? W jakim stopniu i w jakim sensie uwidacznia się w nich pogłębienie idei wezwania do pokuty i nawrócenia?

Czasowniki przechodnie i nieprzechodnie rodziny στρέφω, ἀποστρέφω, ἐπιστρέφω stosowane przez Homera i innych greckich pisarzy oznaczały: „kręcić się", „zwracać", „nawracać się", to znaczy modyfikować własny sposób myślenia i zachowania. Opisywały one ruch fizyczny lub też ruch duchowy ludzkiej myśli w stronę jakieś osoby lub przedmiotu. W ten sposób w literaturze antycznej termin ἐπιστρέφω i pochodzący od niego rzeczownik ἐπιστροφή oznaczały między innymi zwrócenie się duszy w stronę pobożności

---

[19] Por. J. Szlaga, *Pokuta, nawrócenie...*, dz. cyt., s. 26. W potocznym języku polskim nie ma jednego słowa, które wyrażałoby w sobie całą treść tego procesu. Na przykład termin „pokutować" wyraża tylko jeden z elementów rzeczywistości oddanej przez *šûb*. Zob. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1993[6], s. 428; *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1964, s. 860–862.

[20] Por. M. Gołębiewski, *Pokuta w...*, art. cyt., s. 3; A. Suski, *Biblijne wprowadzenie do rozważań...*, dz. cyt., s. 117n; E. Zenger, *Nawrócenie*, dz. cyt., s. 799.

[21] K. Hoła, *Zarys sakramentologii katolickiej*, cz. II, *O poszczególnych sakramentach*, Kraków 1984, s. 5.

[22] Por. J. Goetzmann, μετάνοια, art. cyt. s. 369; F. Laubach, ἐπιστρέφω, dz. cyt., s. 368; K. H. Schelkle, *Teologia Nowego Testamentu*, t. III, Kraków 1984, s. 56; X. Léon-Dufour, *Słownik Nowego Testamentu*, Poznań 1986[2], s. 419.

i bóstwa, odwrócenia się od cienia do światła. Znana późna literatura judaistyczno-hellenistyczna posługuje się tym słowem w znaczeniu religijnym. Ze świeckiej praktyki językowej pojęcie to przeszło do Septuaginty, aby później stać się elementem pokutnego słownictwa Nowego Testamentu[23].

Termin ἐπιστρέφω występuje w pismach Nowego Testamentu 36 razy, przy czym 18 razy użyty jest w znaczeniu świeckim – „powracać", „zwracać się" (np. Mt 10, 13; 2 P 2, 22), zaś w pozostałych 18 przypadkach w specyficznym znaczeniu teologicznym – „nawracać", „nawracać się" (m.in Mk 4, 12; Łk 1, 16n; 22, 32; Dz 15, 19; 2 Kor 3, 16). Wymogiem wezwania do nawrócenia, które rozbrzmiewa w Nowym Testamencie, staje się radykalna zmiana w kierunku poznania woli Bożej, porzucenie własnego błędu i powrót do Tego, który jest Zbawcą wszystkich ludzi (Dz 26, 18; 1 P 2, 25). Zwrot ἐπιστρέφω jasno wyraża prawdę, że nie chodzi tutaj w pierwszym rzędzie o porzucenie złego życia, lecz przede wszystkim o zwrócenie się do Chrystusa, a przez Niego do Ojca (por. J 14, 1.6). Wraz z nawróceniem przychodzi zmiana pana, czyli panowania. Człowiek, który dotąd był przedmiotem panowania szatana (por. Ef 2, 1n), wchodzi pod panowanie Boga, by zawrócić od ciemności do światła (Dz 26, 18; Ef 5, 8). Nawrócenie dokonuje się w wierze w Jezusa Chrystusa (Dz 11, 21) i prowadzi do radykalnej przemiany całego życia[24].

Druga rodzina słów: μετάνοια („zmiana usposobienia", „żal"), μετανοέω („zastanawiać się po fakcie", „zmieniać zdanie", „odczuwać skruchę", „żałować") ma również swoje korzenie w literaturze greckiej. Spotykamy się w niej z przekonaniem, że tylko ten musi zmienić swój sposób myślenia, kogo dotychczasowe myślenie było fałszywe, niemądre. Mędrzec zaś nigdy nie jest głupi ani zły i dlatego nie potrzebuje *metanoi*. Stoicka filozofia nie zna żadnej *metanoi*[25]. Grekom nie jest więc znana radykalna zmiana postawy człowieka w sensie jego nawrócenia. Dlatego też głębi tej terminologii nie należy szukać w świecie pogańskim, lecz w Biblii[26].

Nowy Testament używa często μετανοέω dla wyrażenia idei nawrócenia zawartej w prorockim słowie *šûb*. Nie idzie więc za przykładem Septuaginty, która tłumaczyła ten termin jako ἐπιστρέφω. Ta zmiana była przygotowana w in-

---

[23] Por. F. Laubach, ἐπιστρέφω, dz. cyt., s. 369.

[24] Por. tamże, s. 370. Składnia grecka w Dz 26, 18 wyraża osiągnięcie zamierzonego skutku. Por. *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1994, s. 677.

[25] Por. *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowicz, t. III, Warszawa 1958–65, s. 124; J. Behm, μετανοέω, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. G. Kittel, G. Friedrich, Stuttgart 1933–79, bd IV, s. 972–974; K. H. Schelkle, *Teologia...*, dz. cyt., s. 58.

[26] Por. J. Kudasiewicz, *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, Warszawa 1986, s. 312; J. Goetzmann, μετάνοια, art. cyt., s. 372; T. Sikorski, *Nawrócenie*, w: *Słownik teologiczny*, red. A. Zuberbier, t. II, Katowice 1985–1989, s. 356.

nych tłumaczeniach greckich Starego Testamentu i w judaizmie hellenistycznym. Użycie μετανοέω jako ἐπιστρέφω wskazuje, że w Nowym Testamencie akcent położony jest raczej na wewnętrzną treść nawrócenia jako zmianę myślenia i chcenia. Nie oznacza to intelektualizacji biblijnego pojęcia nawrócenia. Co więcej, rozumienie intelektualne jest na drugiej płaszczyźnie, wyłania się zaś znaczenie decyzji nawrócenia całego człowieka[27].

Terminologia ta jest w Nowym Testamencie często używana. Na 56 wystąpień (μετανοέω i odmiany tego słowa – 34 razy; μετάνοια – 22 razy), największą częstotliwość zastosowania termin ten znajduje w pismach św. Łukasza (Ewangelia – 14 razy, Dz – 11 razy), w Apokalipsie 12 – razy, w Ewangelii św. Mateusza – 7 razy. Etymologia czasownika sugeruje wzniesienie się ponad dotychczasowy sposób myślenia, zmianę myśli, odwrócenia myśli od czegoś (*meta* – „ponad", *nous* – „umysł"), czyli zmianę poglądów, a w konsekwencji wewnętrzną przemianę. Stąd też rodzi się późniejsze znaczenie: „żałować za coś", „odczuwać skruchę", „nawracać się od czegoś" (w sensie religijno-etycznym), „pokutować" (por. Mt 3, 2; 4, 17; 11, 20; 11, 21; 12, 41; Mk 1, 15; 6, 12; Łk 10, 13; 11, 32; 13, 3.5; 15, 7-10; 16, 30; 17, 3.4; Dz 2, 38; 3, 19; 8, 22; 17, 30; 26, 20; 2 Kor 12, 21; Ap 2, 22; 9, 20-21; 16, 9.11; 2, 5.16; 3, 3.19)[28].

Rzadkie występowanie tej rodziny słów widać u św. Pawła (tylko 6 razy), zupełnie jej brak u Jana, z wyjątkiem Apokalipsy. Fakt ten nie wskazuje na to, że nie ma tutaj idei nawrócenia, lecz że w tym czasie rozwinął się specyficzny

---

[27] Por. J. Goetzmann, μετάνοια, art. cyt., s. 373; J. Kudasiewicz, *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, dz. cyt., s. 313. Warto tu podkreślić, że wśród współczesnych egzegetów nie ma pełnej zgodności odnośnie do wyjaśnienia użycia μετανοέω w Nowym Testamencie. Jedni powołując się na opinię E. K. Dietricha, J. Behma, E. Würtweina, opowiadają się za tym, że jest to odpowiednik treściowy dla hebrajskiego czasownika *šûb*, co z punktu widzenia semantycznego nie jest łatwe do wyjaśnienia, ponieważ są też teksty, w których obok μετανοέω występuje ἐπιστρέφω (w LXX korelat *šûb*), m.in. Dz 3, 18 i 26, 20. J. Behm uważa, że w Nowym Testamencie nastąpiła ewolucja semantyczna analizowanego słownictwa i jego znaczenie jest bliskie sobie. Opinii tej przeciwstawia się w swoich badaniach A. Tosato, uważając że dla μετανοέω i pochodnych tego słowa trzeba ustalić znaczenie w Nowym Testamencie, licząc się ze znaczeniem hebrajskiego korelatu *niham*. Zob. A. Suski, *Wezwanie do pokuty w Nowym Testamencie*, „Ateneum Kapłańskie", 70 (1977), s. 17–19.

[28] Por. R., Morgenthaler, *Statistik des neutestamentlichen Wortschatzes*, Zürich 1982², s. 120; także: K. Stock, *La metánoia in Marco*, ParSpV, 22 (1990), s. 101; T. M. Dąbek, *„Nawracajcie się". Metanoia w Nowym Testamencie*, Katowice 1996, s. 185; A. Suski, *Wezwanie do pokuty w Nowym Testamencie*, art. cyt., s. 16–17; R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1994, s. 391. Występowanie terminu μετάνοια i derywatów zob. tamże, s. 391. Obszerniej to zagadnienie omawia H. Merklein, μετάνοια, *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. H. Balz, G. Schneider, Stuttgart 1992² [dalej EWNT], bd II, k. 1022–1031.

system pojęciowy. Dla Pawła i Jana nawrócenie związane było z wiarą[29]. Daje się zauważyć, że czasownik używany jest bardzo często w trybie rozkazującym (por. Mt 3, 2; 4, 17; Dz 2, 38; 3, 19; 8, 32; Ap 2, 5; 2, 16; 3, 19). Ponadto rodzina tych słów występuje w połączeniu z terminologią wyrażającą ideę wezwania do głoszenia[30].

Ostatnia rodzina słów związana jest z μεταμέλομαι. Czasownik ten w relacji z czasownikiem nieosobowym μέλειν wyraża w klasycznym języku greckim „zmieniać uczucie stosunku do jakiejś rzeczy", podczas gdy μετανοεῖν oznacza „zmieniać opinię na ten temat". Wbrew częstemu użyciu terminu μετανοέω i pochodzących od niego wyrażeń, zastosowanie μεταμέλομαι w Nowym Testamencie jest ograniczone do Mt 21, 30.32; 27, 3; 2 Kor 7, 8; Hbr 7, 28. Przypadek Judasza ukazuje w sposób jasny, że μετανοέω i μεταμέλομαι nie mają tego samego znaczenia. Judasz poznał, że Jezus został skazany w sposób niesłuszny. Odczuwał nawet wyrzuty sumienia z powodu swojej zdrady (por. Mt 27, 3), ale nie znalazł drogi prowadzącej do autentycznego żalu. Termin μεταμέλομαι wskazuje na jeden aspekt nawrócenia, na uczucie wstrętu do grzechu, które nie kieruje człowieka w sposób konieczny do tego, aby zwrócił się do Boga w sposób autentyczny[31].

Podsumowując nasze badania dotyczące terminologii pokutnej Nowego Testamentu można postawić następujące wnioski:

– Najważniejsze znaczenie, o czym świadczy chociażby częstotliwość ich występowania, mają terminy pochodzące od μετανοέω i ἐπιστρέφω. Pierwszy z nich, występujący najczęściej, jest podstawowym terminem określającym proces nawrócenia. Jeżeli zaś oba wyrażenia występują obok siebie (np. Dz 3, 19; 26, 20), należy przy ich analizie mieć na uwadze dwa różne, ale zarazem wzajemnie się uzupełniające aspekty nawrócenia, oznaczające porzucenie grzechu, przemianę umysłu i myślenia oraz zmianę całej wewnętrznej postawy życiowej, bez której nie jest możliwe prawdziwe nawrócenie. Następuje wówczas pod wpływem Ducha Świętego całkowite przekształcenie ludzkiej egzystencji – nowe życie[32].

---

[29] Por. J. Goetzmann, μετάνοια, art. cyt., s. 375.

[30] A. Suski, *Wezwanie do pokuty w Nowym Testamencie*, art. cyt., s. 16. O terminologii oznaczającej głoszenie wezwania do nawrócenia i pokuty zob. szerzej: A. Jankowski, *Kerygmat w Kościele apostolskim. Nowotestamentalna teologia głoszenia słowa Bożego*, Częstochowa 1989, s. 18–132.

[31] Por. F. Laubach, μεταμέλομαι, DBNT, s. 371n; J. M. Nützel, μεταμέλομαι, EWNT, bd II, k. 1020n; T. M. Dąbek, *Nawracajcie się...*, dz. cyt. s. 254–259.

[32] Por. J. Giblet, P. Grelot, *Pokuta – nawrócenie*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, Poznań 1990³, s. 706; F. Laubach, ἐπιστρέφω, dz. cyt., s. 370; J. Janowski, *Nawrócenie jako wewnętrzna przemiana człowieka*, w: *Rok Święty. Praca zbiorowa*, Wrocław 1974, s. 59. W. Głowa, *Konieczność pokuty i wychowania do*

– Występowanie czasowników w trybie rozkazującym w połączeniu z terminologią wyrażającą ideę wezwania, oznacza zrealizowanie tej rzeczywistości, którą to słownictwo wyraża.

Na koniec naszych badań można stwierdzić, iż analiza pokutnej terminologii biblijnej świadczy o tym, że następował jej nieustanny rozwój. Chociaż – jak to wynika z przeprowadzonych analiz – typowych terminów pokutnych występujących w Biblii jest niewielka liczba, to jednak trzeba podkreślić, iż zawierają one w sobie istotę tajemnicy nawrócenia i pokuty. Ujawniają, że tajemnica ta nie ogranicza się do jednorazowego czynu, lecz jest nieustannie dokonującym się i pełnym dynamizmu procesem. Podkreślają to zwłaszcza formy czasownikowe badanego słownictwa. Nawrócenie i pokuta obejmuje całego człowieka, dotyczy jego umysłu, serca i postępowania. Nawrócenie jest darem Boga domagającym się odpowiedzi człowieka. Ciągle winniśmy przebywać na drodze *metanoi*.

---

niej, „Liturgia Sacra", 2 (1996) 1–2, s. 60. O wzajemnym uzupełnianiu się μετανοέω i ἐπιστρέφω wyrażających pełny aspekt nawrócenia zob. także: *Komentarze i marginalia Biblii Jerozolimskiej do Ewangelii*, Gniezno 1992, s. 34n.